

Олена Сідоркіна, к. філос. н.

Оксана Скиба, к. філос. н.

Національний авіаційний університет, Україна

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Olena Sidorkina, PhD

Oksana Skyba, PhD

National Aviation University, Ukraine

FACTORS OF FORMATION OF MODERN RELIGIOUS SPACE OF UKRAINE: SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS

The article is devoted to the analysis of religious consciousness as a component of the religious space of Ukraine. It shows its complex and controversial nature, associated with the influence of several factors. The historical factors of the religious development of Ukrainian society, the influence of the secular ideology of the Soviet period, global trends in the development of religious consciousness in the transition to the postmodern age, as well as the politicization of the religious sphere, are considered as the main factors influencing the formation of the present state of religious consciousness. A prerequisite for the socio-philosophical study of this issue is the use of appropriate methodological tools that combine the need to take into account a particular way of life and the patterns of formation of public consciousness in general.

Keywords: religious consciousness, religious space, factors of formation of religious consciousness, secularization, politicization, cultural tradition.

Релігійний простір сучасної України формувався протягом тривалого часу, включаючи в себе вплив багатьох чинників, різних культурно-історичних традицій, світських ідеологій. Порубіжний характер території істотно підсилив боротьбу різних духовних і культурних тенденцій, сфокусував їхні впливи, надавши їм ознак міжцивілізаційного зіткнення. Важливим елементом релігійного простору виступає релігійна свідомість як складова частина суспільної свідомості.

Релігійна свідомість в історичному аспекті істотно впливала на перебіг процесів суспільного розвитку. Морально-етичні вимоги і норми, канонічні правила, культурні, соціальні і побутові традиції, асимільовані релігією, на різних історичних етапах або сприяли, або перешкоджали розвитку соціальних структур, міжкультурному спілкуванню та вирішенню загальнолюдських проблем. Зазначена проблематика стала об'єктом уваги суспільствознавчих наук, які досліджували її з погляду власної методології та предметного поля. Однак, незважаючи на те, що широке коло питань, пов'язаних із функціонуванням релігійної свідомості, знайшли своє відображення в науковій літературі, об'єктивна складність змістових характеристик та зовнішніх форм прояву релігійної свідомості в суспільстві, плюралізація дослідницьких підходів зумовлюють необхідність їх подальшого соціально-філософського осмислення в рамках характеристики духовного простору суспільства. Необхідною умовою для цього є використання таких методологічних засобів, які б поєднували в собі необхідність урахування певного способу життя та закономірностей формування суспільної свідомості.

На наш погляд, сучасний стан релігійної свідомості в Україні зумовили такі чинники: історичні особливості релігійного розвитку українського суспільства, вплив світської ідеології радянського періоду, загальносвітові тенденції в розвитку релігійної свідомості у перехідну до постмодерну епоху, а також політизація релігійної сфери. Вивчення їх впливу на формування релігійної свідомості як складової релігійного простору в Україні дозволить суттєво поглибити наукове розуміння особливостей її сучасного стану та подальших тенденцій розвитку.

Суперечливе поєднання секулярних та регенераційних явищ у сучасному релігійному просторі у сучасному світі показує складність та нелінійний характер їх перебігу. Тому

секуляризаційні процеси необхідно оцінювати диференційовано стосовно окремих елементів релігійної сфери і розглядати їх тільки як тенденцію у формі відокремлення світських сфер від релігійних інституцій і норм, як занепад релігійних вірувань і практик та як локалізацію релігії переважно у сфері приватного життя.

У свою чергу модернізаційні процеси в структурі релігійної свідомості залежать від кількох важливих чинників. Це, передусім, базові особливості релігії як форми суспільної свідомості, особливості структури і функціонування теоретичного та буденного рівнів релігійної свідомості, на чому ґрунтується відмінність способів їх взаємодії із соціокультурними трансформаціями, а також конфесійні ознаки в догматичних положеннях. При цьому, модерністські тенденції в сучасній релігійній свідомості поєднуються з консервативними та архаїчними. Серед них основним, базовим чинником, який зумовив механізм та загальний характер трансформацій у структурі суспільної свідомості, виступає, на наш погляд, феномен науково-технічної революції та її глобальних наслідків.

Соціокультурні наслідки науково-технічної революції та їх вплив на трансформацію релігійної свідомості проявляються у процесах переорієнтації релігійної свідомості від теоцентричного до антропоцентричного спрямування внаслідок секуляризаційних процесів. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, формування її аморфних та універсалістсько-космополітичних моделей.

Розглядаючи ситуацію Нового часу, М. Хайдеггер одне з явищ цього періоду характеризує як знебожнення. Останнє не зводиться до простого усунення сакрального та грубого атеїзму, а являє собою подвійний процес. «З одного боку, картина світу розхристиянізується, оскільки вводяться нові засади світу в ролі безкінечного, безумовного та абсолютного, з другого боку, відбувається перетлумачення християнства на відповідний світогляд. Тому знебожнення є станом принципової невирішеності щодо Бога і богів, проте воно не виключає релігійності, а завдяки цьому ставлення до богів уперше тільки й перетворюється на релігійне переживання». ¹ Натомість, спостерігається поширення певних форм космоцентризму в поєднанні з еґоцентричним переживанням людини за власну долю в невідомих цілях цього світу. Такі процеси здатні в майбутньому істотним чином трансформувати як суспільне становище релігійних інституцій, структуру релігійних общин, так і зміст вірувань, релігійної свідомості. Так, на думку К. Ранера, основними рисами майбутнього християнства мають стати екзистенційність та антропологічна спрямованість до людського суб'єкта, що зумовить практично-службовий характер релігії, її плюралістичність та екуменічність, а сама церква опиниться в становищі діаспори в дезінтегрованому соціумі.²

Важливу роль у трансформації релігійної свідомості сучасності відіграють також тісно пов'язані із науково-технічним прогресом та індустріалізацією, процеси урбанізації суспільства, що сприяє поширенню специфічної урбаністичної культури. Місто трансформувало традиції, істотно віддалило людину від природи, вмістивши її у світ штучного середовища, спричинило анонімність та нетривалість комунікативних контактів, що сприяло трансформації традиційних моральних норм і санкцій та зумовило зменшення ролі традиційних релігій. З формуванням такого «технополісу» із секуляризованою, деміфологізованою і десакралізованою свідомістю пов'язує процеси в релігійній свідомості Г. Кокс. На його думку, цей технополіс не антиклерикальний та неантирелігійний, а віротерпимий та ідейно плюралістичний, прагматичний й атеїстичний: «В епоху секуляризованого міста політика замінює метафізику в ролі мови теології... Світська розмова про Бога – це божественна розмова про світ... Бог хоче, щоб люди цікавилися не ним, а своїми побратимами». ³ Тобто, сучасне індустріалізоване місто формує секулярно-інтернаціоналізований варіант масової свідомості і, відповідно, спосіб життя, морально-психологічну атмосферу та ціннісні орієнтації, автономні від впливу традиційної релігії та церкви, хоча, при цьому сфера релігійної свідомості не залишається поза суспільними процесами. Тому внаслідок дії багатьох чинників внутрішнього та світового масштабу в релігійній сфері об'єктивно складаються передумови для появи релігійних інтерпретацій нових явищ світового соціокультурного процесу та поширення нетрадиційних релігій.

¹ Хайдеггер, М. (1993). *Время и бытие. Статьи и выступления*. Москва: Республика, 42.

² Минквичюс, Я.В. (1979). *Научно-техническая революция и кризис религии в капиталистическом обществе. Религия в век научно-технической революции*. Москва: Политиздат, 5-44.

³ Там само, 23.

З трансформацією сучасної релігійної свідомості пов'язані також зміни традиційних сімейних структур та відносин, де всі важелі регулювання раніше належали релігії і церкві, а також формування раціоналізованої та секуляризованої системи організації праці на основі сучасної техніки. На практиці це сприяло десакралізації процесу праці, координації та автоматизації діяльності людини, створенню мобільної атмосфери життя. Як вважає В. Полікарпов, процес індустріалізації, що прискорився в другій половині ХХ століття, зруйнувавши звичаї, пов'язані зі старими формами виробництва, змінивши звички споживання, відірвавши трудівників від їх ґрунту, сприяв релятивізації культури як середовища. Тому сьогодні інформація і різноманітність способів її передачі сприяють посиленню абстрактної раціоналізації колективного життя в цілому. Усе це призвело до «створення досить ефективного світу думок – нової фігури культури як горизонту».¹

У будь-якому суспільстві існує спадковість інститутів у вигляді організованих форм колективного життя, що утворилися зі звичаїв, навичок та колективної пам'яті поколінь. Повільність їх змін в архаїчних типах суспільств замінилася динамізмом. Процес програмування інституціоналізації культурних змін, що розпочався ще в минулі сторіччя, істотно прискорився. Наука, мистецтво, релігія та інші форми людської діяльності перетворюються на індустрію, механізм розвитку якої ховається від його творців. На зміну повільним процесам інституціоналізації минулого, коли в людей було відчуття певної стабільності культурного середовища, прийшло її виробництво. Саме тому для сучасної духовної сфери, втягнутої у виробництво завдяки розширеному колу інституціоналізації та програмування, характерним стає горизонт видовища. Основними рисами його виступають рухливість, споглядальність без внутрішнього проникнення в сутність явищ, необхідність існування інституту професійного посередництва, менеджменту між культурою як середовищем та культурою як горизонтом. Так, рухливість горизонту видовища полягає у швидкому виникненні та зникненні подій, проектів і моделей. Щоб вони мали певну сталість і про них можна було сформулювати чітке уявлення, виходячи із власних намірів і всього життя, їм потрібна точка опори в середовищі. Однак у середовищі людини, яке стає все більш відносним, цій людині залишається лише спектакулярне споглядання цієї відносності. Уперше в історії сформувалася культура, що складається з несталіх моделей поведінки, що зводиться до техніки дій, знання, тлумачення, товарного виробництва звичаїв та ідеалів. Тому втрачається сенс, можливість та необхідність міркувати про них та намагатися проникнути у внутрішній сенс явищ. На цій основі і почало зростати явище своєрідної «конгломератної, мозаїчної культури».² На основі цих явищ сформувався новий спосіб життя, заснований на динамічному типі мислення, спрямованому на постійне оновлення соціокультурного та особистого стилю життя. Ґрунтуючись на науковій парадигмі, подібний спосіб суспільного буття породжує і новий, історично-релятивістський спосіб світовідношення як протилежність метафізичному світобаченню, характерному для релігійної та загалом традиційної свідомості. Тобто, протягом двох останніх століть створюється ситуація, коли відхилення від релігійних норм уже не сприймається як девіантна модель поведінки з відповідною соціальною оцінкою, норми і правила стають все більш рухливими і коли можна говорити про новітні тенденції у зустрічі культур, що «відбувається під знаком соціального постмодерну та одночасного вірогідного пробудження неоархаїки як певної орієнтації світу».³

Таким чином, вплив загальносвітових тенденцій в розвитку релігійної свідомості у перехідну до постмодерну епоху, проявляється в наступному: а) у розмиванні релігійності, що призводить до відходу від релігії; б) у суб'єктивізації та антропологізації релігії як однієї з провідних тенденцій сучасного релігійного модернізму з граничним вираженням цього процесу в ототожненні релігії з категоріями совісті, доброзичливості в міжособистісних відносинах; в) емоційно-моральному тлумаченні релігії, розумінні її як комплексу певних почуттів і настроїв, особливого духовного стану людини, притаманного сьогодні не лише теології, а й буденній релігійній свідомості; г) в адаптації традиційних форм релігійності до сучасних умов та консервації традиційних форм релігійності; д) у поєднанні віросповідних та позавіросповідних форм релігійності та збереженні

¹ Полікарпов, В.С. (1990). *Лекції з історії світової культури*. Харків: Основа, 207.

² Там само, 211-212.

³ Сленський, В.Є. (2000, серпень, 19). Релігія після комунізму – напрямки змін. *Дзеркало тижня*, 8 (306), 4; Ваторопин, А.С. (2001). Религиозный модернизм и постмодернизм. *Социологические исследования*, 11, 90.

серед віруючих та всього населення елементів позавіросповідної містики, перш за все у вигляді побутових вірувань.¹

Аналіз цього питання дозволяє зробити кілька висновків відносно впливу світської ідеологічної та політичної системи на сучасний стан релігійної свідомості в Україні, який полягає в такому: а) у формуванні «релігійних» ознак панівної світської ідеології, яка акумулювала в собі значний ціннісний потенціал традиційного православного світовідношення перш за все в парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості; б) у підвищенні ролі нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму і раціоналізму; в) у появі явища «розмивання» віри та деформації механізму набуття релігійності, що вплинуло й на особливості відтворення змісту релігійної свідомості; г) у специфіці протікання сучасних тенденцій релігійної свідомості саме в руслі та за закономірностями, характерними для цього типу свідомості, зумовленій трансформацією соціальної структури населення за рахунок розмивання селянського прошарку з його культурно-релігійними традиціями і формування натомість нових суспільних прошарків з раціоналізованим типом свідомості. Останнє відобразилося в новому синкретизмі як поєднанні науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів, що також пов'язане з загальносвітовими постмодерними тенденціями в еволюції релігійної свідомості. Одним із наслідків впливу соціально-політичної спадщини на умови функціонування релігійних інституцій та формування сучасного стану релігійної свідомості виступає політизація релігійної сфери в Україні.

Вплив чинника світської ідеології радянського періоду на сучасний стан релігійної свідомості в Україні проявляється насамперед через змістову спорідненість тоталітарних ідеологій та релігійних систем, що можна чітко прослідкувати через існування альтернативної догматики і системи цінностей, головних ідей індивідуального та колективного спасіння і відповідних його механізмів (своєрідних варіантів «біблейств»). Такого роду спорідненість виявляє себе і через наявність спільних міфологічних структур, і через відправлення політичних культів, які мали типові ознаки релігійності. Беручи до уваги характерні ознаки світської ідеологічної «релігійності», можна аналізувати вплив державного авторитаризму на стан та зміни в релігійній свідомості, в якому проявлялися дві основні риси світського ставлення до релігії: «заперечення та імітація».²

Загалом вплив світської ідеологічної та політичної системи на сучасний стан релігійної свідомості в Україні, який полягає в наступному: а) у формуванні «релігійних» ознак панівної світської ідеології, яка акумулювала в собі значний ціннісний потенціал традиційного православного світовідношення перш за все в парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості; б) у підвищенні ролі нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму і раціоналізму; в) у деформації механізму набуття релігійності, що вплинуло й на особливості відтворення змісту релігійної свідомості, що було зумовлено трансформацією соціальної структури населення за рахунок розмивання селянського прошарку з його культурно-релігійними традиціями і формування натомість нових суспільних прошарків з раціоналізованим типом свідомості. Останнє відобразилося в новому синкретизмі як поєднанні науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів, що також пов'язане з загальносвітовими постмодерними тенденціями в еволюції релігійної свідомості. Одним із наслідків впливу соціально-політичної спадщини на умови функціонування релігійних інституцій та формування сучасного стану релігійної свідомості виступає політизація релігійної сфери в Україні.

Аналіз історичного чинника релігійного розвитку українського суспільства дозволяє дійти висновків про те, що сучасний період успадкував ряд важливих соціальних функцій релігії та особливостей релігійної свідомості, які випливали з конфесійної специфіки релігії та її взаємодії з іншими формами суспільної свідомості. Зокрема, до таких важливих аспектів належать ступінь укоріненості та характер синкретизму монотеїстичних релігійних уявлень із комплексом язичницької світоглядної традиції. Наявність у структурі сучасної релігійної свідомості елементів дохристиянських вірувань, їх поширеність у вигляді народних традицій і звичаїв є важливою передумовою виникнення неорелігійних рухів язичницького спрямування з відповідним типом релігійної свідомості.

¹ Григулевич, И.Р. (1983). *Пророки «новой истины»: Очерки о культах и суевериях современного капиталистического мира*. Москва: Политиздат, 18-20.

² Ігнатів, А. (2001). Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии. *Вопросы философии*, 4, 25.

Вплив історичних особливостей релігійного розвитку українського суспільства проявився передусім в існуванні глибокого історичного коріння специфічного двовір'я на рівні масової релігійної свідомості, наявності значної дохристиянської традиції в її структурі, формуванні своєрідних форм консерватизму української народної православної свідомості, що виражається в збереженості загальної її «софійності» як елементу давньоруської релігійної традиції. Особливості сучасної релігійної свідомості України є також наслідком тривалого стану відсутності у православ'я інституціалізованого статусу панівної державної релігії та ситуації тривалого протистояння з інерелігійними впливами, що об'єктивно зумовило значний ступінь політизації релігійного життя.

Соціально-економічні та політичні процеси в українському суспільстві, характерні для пострадянського періоду, супроводжувалися відновленням активної громадсько-політичної діяльності релігійних інституцій.¹

Руйнація попередньої ідеологічної системи та припинення практики примусового витіснення релігії за межі реального суспільного життя вже не вимагає обов'язкового дотримання світського способу життя. Натомість, зросла роль релігії у вирішенні кардинальних екзистенційних питань сучасних умов буття людини. Вихід релігійних питань до рівня суспільних позначається також на загальному стані релігійної свідомості людей. Поряд із позитивними результатами активізації громадсько-політичної функції релігійних інституцій спостерігається низка негативних проявів цього процесу в Україні, що дозволяє нам виділяти чинник політизації як окремих чинників формування особливостей сучасної релігійної свідомості.

Вплив зазначеного чинника на сучасні зміни релігійної свідомості України прослідковується за такими напрямками, як: певна кореляція політичних уподобань віруючих та нерелігійного населення з їх конфесійними ознаками; регіональні відмінності у характері формування релігійної свідомості; співвіднесеність віри з певною соціокультурною традицією; роль релігійних інституцій та ідеології як політичних опонентів світської влади.

Отже, зазначені чинники вплинули на особливості сучасного релігійного простору України, його конфігурацію і змістовне наповнення, сприяючи активізації релігійної свідомості переважно у сферах етнокультурного і політичного життя. Останнє виступає важливим чинником суспільної та індивідуальної ідентифікації, де найповніше проявляється як позитивний, так і негативний аспекти активізації суспільної ролі релігії. Саме чинник політизації у найближчому майбутньому буде відігравати одну з головних ролей у міжконфесійному діалозі в Україні.

References:

1. Buchma, O.V. (2001). *Relihiya, suspilstvo, pravo: pole funktsionalnoyi vzayemodiyi*. [Religion, society, law: a field of functional interaction]. *Filosofs'ki obryi* [Philosophical horizons], 5, 18-29 [in Ukrainian].
2. Vatoropin, A.S. (2001). *Religioznyy modernizm i postmodernizm*. [Religious Modernism and Postmodernism]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological studies], 11, 84-93 [in Russian].
3. Grabovets, O.V., Yakovenko, Y. (2001). *Relihiya yak sotsial'na tekhnolohiya konsolidatsiyi sotsiumu*. [Religion as a social technology for the consolidation of society]. *Sotsioloziya: teoriya, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], 3, 111-122 [in Ukrainian].
4. Grigulevich, I.R. (1983). *Proroki «novoy istiny»: Ocherki o kul'takh i suyeveriyakh sovremennogo kapitalisticheskogo mira*. [The prophets of the "new truth": Essays on the cults and superstitions of the modern capitalist world]. Moscow: Politizdat. [in Russian].
5. Yelensky, V.Ye. (2000). *Relihiya pislya komunizmu – napryamky zmin*. [Religion after communism – the direction of change]. *Dzerkalo tyzhnya* [Mirror of the week], 8 (306), 4-9 [in Ukrainian].
6. Ignatov, A. (2001). *Otritsaniye i imitatsiya: dve storony kommunisticheskogo otnosheniya k religii*. [Denial and imitation: two sides of a communist attitude to religion]. *Voprosy filosofii* [Philosophy issues], 4, 25-30 [in Russian].
7. Minkevicius, Ya.V. (1979). *Nauchno-tekhnicheskaya revolyutsiya i krizis religii v kapitalisticheskoy obschestve*. [Scientific and technological revolution and the crisis of religion in capitalist society]. *Religiya v vek nauchno-tekhnicheskoy revolyutsii*. [Religion in the age of scientific and technological revolution]. Moscow: Politizdat, 5-44 [in Russian].
8. Polikarpov, V.S. (1990). *Lektsiyi z istoriyi svitovoyi kul'tury* [Lectures on the history of world culture]. Kharkiv: Osnova. [in Ukrainian].

¹ Бучма, О.В. (2001). Релігія, суспільство, право: поле функціональної взаємодії. *Філософські обрії*, 5, 18-29; Грабовець, О., Яковенко, Ю. (2001). Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 111-122.